

โครงการวิจัยและพัฒนาการเกษตรอาศัยน้ำฝน

พิสิษฐ สีทิวางค์¹

โครงการสาธิตการเกษตรในเขตใช้น้ำฝน (Rainfed agricultural Pilot Project)

บทคัดย่อ

การพัฒนาการเกษตรในเขตเกษตรน้ำฝนอาจจะดำเนินการได้หลายรูปแบบ แต่รูปแบบหนึ่งที่โครงการสาธิตการเกษตรในเขตใช้น้ำฝนได้ดำเนินการอยู่ คือ การนำเอาเทคโนโลยีด้านการจัดการลุ่มน้ำ (Watershed management) ที่ได้ทำการทดสอบแล้วจากสถาบัน ICRISAT (International Crops Research Institute for the Semi - Arid Tropics) ตลอดจนการพัฒนาในด้านระบบการปลูกพืชหมุนเวียนมาใช้ในการพัฒนา

โครงการสาธิตการเกษตรในเขตใช้น้ำฝนได้เริ่มดำเนินการในชั้นปฏิบัติการตั้งแต่ปี พ.ศ.2525 โดยเริ่มที่อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่เป็นแห่งแรก ต่อมาในปี พ.ศ.2526 ได้เริ่มปฏิบัติงานที่อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น การปฏิบัติงานในพื้นที่โครงการฯ ทั้งสองแห่งมีกิจกรรมหลักที่สำคัญ คือ การพัฒนาปรับปรุงพื้นที่พร้อมทั้งจัดระบบอนุรักษ์ดินและน้ำ การก่อสร้างอ่างเก็บน้ำเพื่อเก็บกักน้ำฝน การทดสอบระบบการปลูกพืช การทดลองปุ๋ย

การปฏิบัติงานตามกิจกรรมต่าง ๆ ที่กล่าวแล้ว มีส่วนราชการที่ร่วมดำเนินงานและรับผิดชอบ คือ กรมพัฒนาที่ดิน กรมวิชาการเกษตร สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม กรมส่งเสริมการเกษตร และสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรเป็นผู้ประสานงานและติดตามผลการปฏิบัติงาน

---

¹ สถาบันพัฒนาที่ดินจังหวัดขอนแก่น

หลักการและเหตุผล (Justification)

เกษตรกรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยมีความยากจน เนื่องมาจากการเกษตรที่ได้ผลผลิตตอบแทนต่ำ หรือบางครั้งบางแห่งไม่ได้เลย อันเนื่องมาจากสาเหตุหลายประการ โดยเริ่มจากปริมาณและการกระจายของฝน ซึ่งเป็นธรรมชาติที่ไม่สามารถควบคุมได้ การตกของฝนมีการแปรปรวน ทำให้เกษตรกรมีการเสี่ยงสูง บางปีมีฝนน้อยเกิดภาวะฝนแล้ง บางปีมีฝนมากเกิดภาวะน้ำท่วม บางครั้งมีฝนทิ้งช่วง (drought period) เป็นระยะเวลานาน ๆ เป็นต้น

ปัญหาเรื่องดินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ ถึงต่ำมาก ส่วนใหญ่มีสภาพเป็นดินทราย บางแห่งมีปัญหาดินเค็ม มีอินทรีย์วัตถุต่ำมาก คุณสมบัติในการอุ้มน้ำของดินจึงต่ำไปด้วย ธาตุอาหารพืชในดินมีโอกาสนสูญสลายไปได้ง่ายและรวดเร็ว หน้าดินมีอัตราการถูกกัดเซาะได้ง่าย (erosive Soil) เกิดการชะล้างพังทลาย (erosion) และถูกพัดพา (run off) ไปได้ง่าย นับว่าเป็นการเสื่อมโทรมของดินที่มีผลกระทบโดยตรงต่อผลผลิตเช่นเดียวกับฝน

นอกจากเหตุผลดังกล่าวข้างต้น ยังมีสาเหตุอื่น ๆ อีกที่ทำให้มีผลกระทบต่อผลผลิตทางการเกษตรของเกษตรกร คือ พันธุ์พืชที่ใช้เพาะปลูกในเขตเกษตรน้ำฝน (rainfed area) ขาดการปรับปรุงพันธุ์ที่เหมาะสม มีปริมาณไม่เพียงพอ ปัญหาเกี่ยวกับโรคแมลง ศัตรูพืช วัชพืช หุ่น พันธุ์ถั่วรองในการเพาะปลูกมีน้อยไม่พอทำกิน ขาดวิทยาการความรู้ทางวิชาการสมัยใหม่ที่เหมาะสมในแต่ละห้องที่ ห้องการศึกษา ตลอดจนแนวนโยบายของรัฐบาลที่จะมุ่งพัฒนาพื้นที่การเกษตรในเขตใช้น้ำฝนให้เด่นชัดและจริงจัง

เนื่องจากผลผลิตทางการเกษตรในเขตน้ำฝนต่ำด้วยสาเหตุหลาย ๆ ประการดังกล่าวแล้ว จึงทำให้เกษตรกรที่ประกอบการเกษตรในเขตน้ำฝนมีรายได้น้อย และเกษตรกรส่วนใหญ่ของประเทศอยู่ในเขตเกษตรน้ำฝน และเป็นเกษตรกรที่ยากจน หรือที่เรียกว่า "ชนบทยากจน" (rural poverty area)

สภาพการใช้ประโยชน์ที่ดิน

พื้นที่รวมทั้งประเทศ ประมาณ 321 ล้านไร่

พื้นที่เหมาะสม

ทำนาปี 64 ล้านไร่
ทำไร่ทำสวนพืชยืนต้น 93 ล้านไร่

พื้นที่ไม่เหมาะสม

เป็นภูเขา ที่ลาดชัน ป่าไม้ 93 ล้านไร่
ดินตื้น มีกรวด หิน ดินทราย ดินเค็ม 51 ล้านไร่

พื้นที่เป็นที่อยู่อาศัยและแหล่งน้ำ 20 ล้านไร่

สรุปแล้ว พื้นที่ดินที่เหมาะสมในการทำนาทำไร่ทำสวนหรือปลูกพืชยืนต้น มี 157 ล้านไร่ คิดเป็น 49 เปอร์เซ็นต์ ของพื้นที่ทั้งประเทศ และ 80 เปอร์เซ็นต์ของพื้นที่ดินที่เหมาะสม (157 ล้านไร่) คือ 120 ล้านไร่ อยู่ในเขตเกษตรน้ำฝน ส่วนอีก 37 ล้านไร่อยู่ในเขตเกษตรชลประทาน

พื้นที่ถือครอง พื้นที่เกษตรอาศัยน้ำฝนและพื้นที่เกษตรชลประทานปี 2524

	เนื้อที่ถือครอง ทางการเกษตร (ไร่)	พื้นที่เกษตร อาศัยน้ำฝน (ไร่)	ร้อยละของ พื้นที่ทั้งหมด	พื้นที่ใน เขตชล ประทาน (ไร่)	ร้อยละของ พื้นที่ทั้งหมด
ตะวันออกเฉียง					
เหนือ (ตอน)	51,707,940	49,167,765	95.09	2,540,175	4.91
เหนือ	26,649,365	22,222,266	83.39	4,427,090	16.61
ทั้งประเทศ	121,293,839	101,036,629	83.30	20,257,210	16.70

ที่มา : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร

ตารางรายได้และรายจ่ายของเกษตรกรในปีเพาะปลูก 2523/2524

ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคเหนือ

หน่วย : บาท/คน/ปี

ในเขตเกษตรอาศัยน้ำฝน (Rainfed area)

	รายได้เงินสด		รายจ่ายเงินสด		รายได้ เงินสด สุทธิทาง การ เกษตร	รายได้ สุทธิ ทาง การ เกษตร	รายได้ สุทธิ ก่อนหัก ค่าใช้จ่าย	รายจ่าย รวมของ ครัว- เรือน	เงินออม
	ทาง การ เกษตร	นอก การ เกษตร	ทาง การ เกษตร	นอก การ เกษตร					
ภาคตอน	1929	1250	734	2380	1195	1944	3194	3129	65
ภาคเหนือ	2950	1758	1446	3506	1503	2331	4089	4333	-244
เฉลี่ยทั้ง-	2805	1664	1335	3421	1469	2176	3840	4127	-288
ประเทศ									

ในเขตเกษตรชลประทาน (Irrigation area)

ภาคตอน	4286	1727	1480	3525	2806	3651	5377	4369	1008
ภาคเหนือ	3708	1533	1000	2939	2708	3512	5046	3740	1303
เฉลี่ยทั้ง-	4395	1589	1770	3508	2625	3338	4927	4221	706
ประเทศ									

ที่มา : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร

ระบบแบบอย่างในการดำเนินการ (Farming systems)

โครงการสาธิตการเกษตรเขตอาศัยน้ำฝน ได้กำหนดขึ้นโดยรัฐบาลไทย ภายใต้ความช่วยเหลือของธนาคารโลก และเป็นส่วนหนึ่งของโครงการพัฒนาการเกษตรภาคเหนือ โครงการนี้ได้กำหนดให้ดำเนินการ 2 แห่ง คือ ในภาคเหนือจัดทำที่ อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่ และในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจัดทำที่ อ.เมือง จ.ขอนแก่น มีพื้นที่ดำเนินการแห่งละ 2,500 ไร่ รวมเนื้อที่ทั้ง 2 แห่ง 5,000 ไร่

ระบบแบบอย่างของการดำเนินงานให้อาศัยแบบอย่างจาก ICRIASAT ประเทศอินเดียจากมหาวิทยาลัยอริโซนา ประเทศสหรัฐอเมริกา และจากประเทศ Nigeria โดยนำมาคัดแปลงแก้ไขปรับปรุงให้เข้ากับสภาวะแวดล้อมและสังคมเกษตรกรไทย วัตถุประสงค์ของโครงการก็เพื่อทดสอบและสาธิตแนวความคิดในวิธีการต่าง ๆ ซึ่งคาดว่าจะสามารถเพิ่มรายได้และความอยู่ดีกินดีของครอบครัวเกษตรกรในเขตเกษตรอาศัยน้ำฝนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคเหนือ จุดประสงค์หลักดังกล่าวก็คือ การปรับปรุงแก้ไข คัดแปลง ทดสอบ และสาธิตเกี่ยวกับเทคโนโลยีที่ได้รับการพิสูจน์ และปรับปรุงแล้วในเรื่องการจัดการดินและน้ำ (soil and water management) จักระบบการปลูกพืช (cropping systems) พืชอาหารสัตว์และเป้าหมายสุดท้าย คือ ความสำเร็จของโครงการนี้จะต้องนำไปเป็นแบบอย่างในการขยายเผยแพร่ให้เกษตรกรในเขตเกษตรอาศัยน้ำฝนนำไปปฏิบัติต่อไป

แนวความคิดที่นำมาใช้ในโครงการ (Concept of farming systems)

จากสภาพข้อเท็จจริง เมื่อฝนตกลงมาบางส่วนจะถูกดูดซับเอาไว้ (soil moisture storage) ซึ่งพืชที่ปลูกจะนำน้ำส่วนนี้ไปใช้เพื่อการเจริญเติบโต ให้ผลผลิตตามขบวนการต่าง ๆ ของพืช น้ำอีกส่วนหนึ่งจะไหลซึมลงสู่ดินชั้นล่างลึกลงไป (Percolation) จนพืชไม่สามารถนำไปใช้ได้ และหากมีฝนตกมากขึ้นและพื้นที่นั้น มีสภาพเป็นพื้นที่ลาดเท (Sloping land) จะมีน้ำอีกส่วนหนึ่งที่ดินไม่สามารถดูดซับเอาไว้ได้หรือไหลซึมลงสู่ดินไม่ทัน เพราะพื้นที่ที่มีความลาดเทก็จะเกิดเป็นน้ำไหลบ่า (runoff water) ไปตามผิวหน้าดินซึ่งน้ำส่วนนี้จะไปกัดเซาะชะล้างให้หน้าดินเกิดการพังทลาย (soil erosion) และพัดพาไปสู่ที่อื่นที่ต่ำกว่า เช่น หนองน้ำ คลองบึง แหล่งน้ำธรรมชาติ หรือแม่น้ำลำคลอง ทำให้การสูญเสียหน้าดินอันเป็นแหล่งสะสมของธาตุอาหารพืช (Plant nutrient)

แนวความคิดในการพัฒนาแก้ไข คือ ในขณะที่ฝนตกลงมาน่าจะสามารถเก็บน้ำไว้ในดินให้ได้มากขึ้น โดยทำคันดินกั้นน้ำ (contour bundหรือ terracing) เพื่อเป็นการกักน้ำและลดความเร็วของน้ำไหลบ่า (runoff) แบ่งน้ำไหลบ่าออกจากพื้นที่เป็นช่วง ๆ ตามความยาวของแนวลาดเท และก็เป็นทำให้โอกาสน้ำไหลบ่าได้ไหลซึมลงสู่ดินได้มากขึ้น แรงปะทะการกัดเซาะและการชะล้างหน้าดินก็จะลดน้อยลงเป็นลำดับ การเพิ่มมาตรการด้วยการยกแปลงกว้างสลับการเปิดร่องน้ำ (Broadbed & furrow system:BBF.) พื้นที่ตกลงมาจะถูก BBF. ร่องรับน้ำไว้ชั้นหนึ่งก่อน เป็นการเพิ่มความสามารถในการเก็บกักน้ำฝนไว้บนผิวดินได้มากขึ้น เป็นการอนุรักษ์ดินและน้ำไว้ให้พืชใช้ได้มากขึ้นน้ำส่วนเกินก็จะถูกเบนให้ไหลลงสู่ทางระบายน้ำที่ได้เตรียมไว้ (grass waterway) และสามารถให้น้ำไหลเบนไปตามทิศทางที่ต้องการได้ เช่น อาจจะเป็นให้ไหลลงสู่บ่อน้ำประจำไร่นา (Farm pond) ที่ได้สร้างไว้ตามสภาพพื้นที่ที่เหมาะสม

เมื่อได้ทำการจัดการดินและน้ำอย่างเหมาะสมและมีประสิทธิภาพแล้วก็จะจัดระบบการปลูกพืช (Cropping System) ให้เหมาะสมโดยปลูกพืชบนแปลงกว้าง B.B.F. ตามชนิดของพืชที่ปลูก นอกจากความคิดดังกล่าว การที่จะใช้น้ำจากบ่อน้ำประจำไร่นาให้น้ำมากที่สุดคือ จัดให้มีการปลูกพืชผักสวนครัว พืชหลังฤดูเก็บเกี่ยวพืชหลัก มีการเลี้ยงปลาในบ่อและเลี้ยงสัตว์เหล่านี้เป็นต้น นอกจากนี้ยังจะได้มีการพัฒนาเครื่องมือทางการเกษตรพื้นเมืองมาดัดแปลงให้เกษตรกรมาใช้ สัตว์เลี้ยง เช่น วัว ควาย ลากจูง และนำมาใช้กับโครงการนี้ จัดทำ B.B.F. และมีแนวความคิดที่จะปลูกไม้ใช้สอยโตเร็วตามหลักการใช้ประโยชน์ที่ดิน แนวความคิดที่น่าสนใจอีกคือ น่าจะได้มีการนำพืชใหม่ ๆ ที่ทนต่อความแห้งแล้ง ใช้น้ำน้อยมีตลาดรองรับมาทดสอบ เพื่อปลูกก่อนหรือหลังการปลูกพืชหลักประจำปีของเกษตรกร

ระบบการปลูกพืช (Cropping system)

ระบบการปลูกพืชในโครงการฯ ทั้งหมดมี 14 ระบบ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. ข้าวโพดฝักอ่อน - ผ้าย
2. ข้าวโพดฝักอ่อน - ถั่วลิสง
3. ข้าวโพดฝักอ่อน - งา - ละหุ่ง

4. ปอแก้วโรงงาน - แดงโม
5. ปอแก้วโรงงาน - ดอกคำฝอย
6. ปอเหลืองโรงงาน - แดงโม
7. ปอเหลืองโรงงาน - ดอกคำฝอย
8. ถั่วลิสง - ดอกคำฝอย
9. มันสำปะหลัง - ถั่วลิสง
10. ปอแก้วโรงงาน - ถั่วลูกไก่
  - ถั่วมะแฮะ
  - ลินสีด
  - ถั่วข้าว
11. ปอเหลืองโรงงาน - ถั่วลูกไก่
  - ถั่วมะแฮะ
  - ลินสีด
  - ถั่วข้าว
12. งาคำ - ดอกคำฝอย
13. งาคำ - ถั่วพุ่ม - ละหุ่ง
14. งาคำ - ข้าวฟ่าง

สำหรับแผนการทดลองระบบการปลูกพืชในโครงการฯ ปีการเพาะปลูก 2527-

2528 โครงการฯ ได้แนะนำให้เกษตรกรปลูกพืช 4 ระบบ คือ

1. ปอแก้วโรงงาน - ดอกคำฝอย
2. ปอเหลืองโรงงาน - ดอกคำฝอย
3. ถั่วลิสง - ดอกคำฝอย
4. มันสำปะหลัง - ถั่วลิสง

ปัญหา-อุปสรรคและแนวทางแก้ไข

ในการดำเนินงานเกี่ยวกับระบบต่าง ๆ คือ การจัดการดิน การจัดการน้ำ การจัดการพืชในโครงการฯ ปัญหาที่เกิดขึ้นกับเกษตรกรในปัจจุบันและคาดว่าจะเกิดขึ้นหลังจากที่หน่วยงานที่รับผิดชอบโครงการฯ ได้ถอนตัวออกไปแล้ว คือ ปัญหาด้านเครื่องจักรกลที่ใช้ในการปฏิบัติงานด้านการอนุรักษ์ดินและน้ำ เช่น การทำคันดิน ทางระบายน้ำ การยกแปลง กว้างสลับการเปิดร่องน้ำ (B.B.F.) การปฏิบัติดูแลรักษาระบบการอนุรักษ์ดินและน้ำ และ บ่อน้ำประจำไร่นา ปัญหาทางด้านการผลิต เช่น เมล็ดพันธุ์ บัญชี สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืช วิทยาการสมัยใหม่ และท้ายที่สุดนับว่าเป็นปัญหาที่สำคัญ คือ ปัญหาทางด้านการตลาด

แนวทางในการแก้ไข ควรให้หน่วยงานของรัฐหน่วยใดหน่วยหนึ่งทำหน้าที่ให้คำแนะนำช่วยเหลือและติดตามประเมินผล โดยให้เกษตรกรดำเนินการเองให้มากที่สุดทั้งด้านการลงทุนและแรงงาน มีกให้เกษตรกรรู้จักใช้แรงงานสัตว์ในการปฏิบัติงานเกี่ยวกับการอนุรักษ์ดินและน้ำ เพื่อแก้ปัญหาด้านการขาดเครื่องจักรกล อันเป็นการลดต้นทุนการผลิตและเพิ่มประสิทธิภาพในการใช้ทรัพยากรที่เกษตรกรมีอยู่ จัดให้มีการรวมกลุ่มและฝึกอบรมเกี่ยวกับวิทยาการสมัยใหม่ เพื่อแก้ปัญหาทางด้านการผลิต ส่วนปัญหาทางด้านการตลาดนั้นนับว่าเป็นปัญหาที่สลับซับซ้อนและละเอียดอ่อน จำเป็นจะต้องได้รับความร่วมมือ ร่วมแรง ร่วมใจจากหน่วยงานทั้งหลายที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐบาล และเอกชนในการแก้ปัญหา